

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Філософія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
081 Право (право)

за темою 3 – «Філософія Середньовіччя, Відродження та Нового часу»

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
27.06.2024 № 22)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО
2. Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Особливості філософії Середньовіччя.
2. Філософія епохи Відродження.
3. Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу.

Рекомендована література:

Основна

1. Гринів О. Історія філософії. Курс лекцій для аспірантів. Львів, 2015. 559 с. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/3443/1/istorija%20filosoifii.pdf>
2. Історія філософії : навчальний посібник / Салій А. В., Зінченко Н. О., Біланов О. С. Вид. 2-е, доповнене. Полтава : Дивосвіт, 2018. 192 с. URL: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/6752/3/history_of_philosophi.pdf
3. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2018. 432 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/pidr_filos_208.pdf
4. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк, В. В. Левкулич, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL: <https://cutt.ly/mwjKxNA0>
5. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/35525/2/O_Shepetiak_Philosophy_IFF.pdf

Додаткова

1. Наумкіна О. А. Філософія впродовж всього життя – вимога часу. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2016. № 1–2 (13–14). С. 60–71. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/1329/1/Filosofia%20vprodovzh%20usoho%20zhyttia%20E2%80%93%20vymoha%20chasu.pdf>
2. Пономаренко Т. О. Характерні риси та основні досягнення філософії Просвітництва. *Європейські перспективи*. 2023. № 2. С. 203–207. doi: 10.32782/EP.2023.2.33. URL: <https://univd.edu.ua/science-issue/issue/5833>
3. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2018. 350 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15710/1/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%9a%d0%be%d0%bb_%20%d0%94%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%bb%d1%8c%d1%8f%d0%bd_2018%20%282%29.pdf

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут філософії НАН України імені Григорія Сковороди. URL: <http://www.filosof.com.ua/>
2. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Філософія. Логіка. URL:

<https://dspace.univd.edu.ua/communities/b1144b3a-80f2-4fb0-a8c6-702efd7f112f>

3. Найвидатніші філософи світу та України. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html>

4. Філософська енциклопедія Стенфордського університету (англійською мовою). URL: <http://plato.stanford.edu>

5. Філософія – Політологія: Онлайн. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-10.html>

Текст лекції

1. Особливості філософії Середньовіччя

Епоха Середньовіччя – це тисячолітня суперечлива історія розвитку людства. Вона ознаменована спустошливими війнами, епідеміями та засиллям церкви в усіх сферах суспільного життя. Водночас це – доба великих географічних відкриттів, розвитку освіти, науки, мистецтва.

У середньовічній філософії світоглядну основу становив **теоцентризм** – ідея про єдиного і всемогутнього бога. Причому всі знання, уявлення, міркування будувалися на догматі (раз і назавжди усталеному твердженні): **віра панує над розумом**. З метою беззаперечного обґрунтування цієї думки була сформована **патристика** (з латини *patres* – «батько», «отець») – богословські вчення, доктрини та концепції, що слугували християнській релігії.

Серед суто релігійних творів з'явилися й такі, що намагалися відповісти на філософські запитання: ким є людина у світі, яке її призначення тощо. Вже в II ст. н. е. Климент Александрівський намагався осмислити християнське віровчення з позицій античної філософії. Пізніше у IV ст. Григорій з Нисси доводив, що хоча людина і є подобою божою, але через свободу волі може схилитися або до добра, або до зла. Так формувалася середньовікова схоластика – християнське світорозуміння на підставі філософських знань.

Схоластика поділяється на **ранню** (бл. XI – XII ст.), **високу** (бл. XII – XIII ст.) та **пізню** (XIV ст.).

Основну думку ранньої схоластики яскраво відобразив англійський архієпископ Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109), автор дуже відомого у свій час твору «Чому бог втілювався в людину?». У ньому автор закликав до **інтелектуального осягнення** віри, оскільки істинний розум приводить до істинної **віри**. Особливо наполегливо автор підкреслював думку про необхідність утілення бога в людині, тобто самовіддане сприйняття нею божественних ідей.

Для **ранньої схоластики** принциповою була проблема **універсалій** (з латини – “загальне”). Це відображено у поглядах **реалістів** і **номіналістів**. І ті, й інші визнавали, що універсалії є лише поняттями, що узагальнюють певний ряд (різновид) речей. Але щодо визнання місця універсалій у поясненні світу, їх співвідношення з його **реаліями** (з латини – “речовинний”, “дійсний”), їхні погляди різнилися.

Реалісти доводили, що універсалії (як загальне) існують самі по собі і мають божественне начало. Таким чином, **окрема річ, подія, як і кожна жива**

істота, беззастережно підлеглі загальному – богу. Наприклад, подібним було тлумачення співвідношення реального і загального у французького теолога Вільгельма з Шапмо (1070 – 1121) та ін.

Представники **номіналізму** реально існуючими вважали лише речі, живі істоти, події тощо. Для них універсалії – **продукти людського мислення, абстраговані уявленнями про речі.** Тому універсалії існують лише як поняття про них. Так, Іоан Росцелін (бл. 1050 – 1124) пояснював, що універсалії – **це лише слова.** Речі ж існують окремо, самі по собі, як і люди.

Формування **високої схоластики** пов'язане з діяльністю арабських мислителів. Араби в той час володіли частиною Південної Європи й активно засвоювали та розвивали європейську філософську думку. Вони заклали традицію **синтезу** філософських систем і тим самим намагалися побудувати всеосяжну картину світу. Це, насамперед, робилося на основі наукових і філософських досягнень Арістотеля, а для їх популяризації арабським мислителем Авероесом було складено різні **коментарі.** Поширеність наукових знань приводила до висновків про необхідність суспільних змін. Так, англійський філософ Роджер Бекон закликав не схилити голову перед авторитетами в науці і реформувати церкву та суспільства, за що його було ув'язнено.

Найвидатнішим систематизатором схоластики вважається італійський філософ і теолог Хома Аквінський. Він пов'язував існування бога з реаліями світу і на цій підставі виводив високо поціновані католицькою церквою п'ять доведень наявності бога, як-от: для всякого руху потрібен першорухий чи у нескінченному існуванні речей котрась була першою тощо. Звичайно, усім «першим» уважався бог. Активно пропагуючи християнську мораль, цей філософ започаткував ідею розбудови суспільного устрою не на божественному, а на людському законі. Наразі він має бути гуманним, адже бог не бажає зла.

Здобутки **пізньої схоластики** можна узагальнити прикладом міркувань англійця Вільяма Оккама, який вирішував світоглядні питання, виходячи з двох принципів:

- 1) безпідставні здогади до істинних знань не приводять;
- 2) не слід примножувати сутності (сприймати речі, події однозначно).

Це було дуже важливим у час появи перших елементів сучасної науки, адже в середні віки повсюди панувало марновірство, судження кожного церковного ієрарха, яким би воно хибним не було, сприймалося на беззаперечну віру тощо. В. Оккам же вимагав «відрізувати» усе хибне у знанні (тому його вчення називають «бритвою Оккама»). Крім того, він закликав:

- 1) філософію і теологію слід повністю розділити;
- 2) свобода волі є вищою за віру;
- 3) світська влада повинна формуватися на підставі волевиявлення громадян;
- 4) церковна (папська) влада має бути відділена від світської.

Отже, хоча схоластика і була відірваною від реалій життя, але суттєво сприяла соціальному і духовному розвитку людства. Насамперед

стверджувалася християнська мораль з її принципами добра, співчуття та милосердя. Цього навчали дітей у школах, що були розгалужені церквою по всій Західній Європі. А з XI ст. нею ж започатковано формування університетів (Італія, Франція, Англія та інші країни).

2. Філософія епохи Відродження

Перехідним періодом від середньовікової схоластики до наукового світорозуміння стала епоха **Відродження** (франц. – “Ренесанс”), що тривала з XIV по XVII ст. і мала на меті відродження кращих традицій старогрецької культури та філософії. Завдяки цьому у філософії поступово відбувалася заміна принципу **теоцентризму антропоцентризмом** (з грец. антропос – “людина”). У цей час здійснювалася світоглядна **секуляризація – звільнення людської думки від релігійних догм**. На зміну їм приходили знання, що будувалися на достовірному світорозумінні. **Розпочинав панувати авторитет розуму, а не віри**. На підставі наукових знань були здійснені відкриття Америки, геліоцентричної картини світу, книгодрукування тощо.

Ренесанс започаткований спробами багатьох мислителів, митців, учених творити за традиціями Стародавньої Греції. Проте завдяки їх зусиллям було досягнуто не повернення до стародавніх світоуявлення та світовідношення, а здійснено великий крок до нового світорозуміння.

Безпосередньо суттєву реформацію схоластичних принципів світорозуміння започатковано в добу **раннього** (або **італійського**) Відродження. Для цього часу характерним було зростання ролі інтелектуальної праці, поширення освіти серед населення, утвердження переконання про **всемогутність людського розуму**. Визначні суспільні діячі, митці, філософи стверджували, що завдяки своєму розуму людина здатна не тільки все пізнавати, а й на свій розсуд розбудовувати довкілля. Наприклад, поет Данте Аліґ'єрі (1265 – 1321) проголосив людину **найвеличнішим дивом з усіх проявів божественної мудрості**, а поет, мислитель-гуманіст Франческо Петрарка (1304 – 1374) **виправдовував усі земні прагнення людини**.

Так виникла ідея **антропологізму** – суджень про людину, в яких вона поряд із богом возвеличувалася як творча сила, будівничий і загальної культури, і власної долі. На цій підставі в подальшому ґрунтувалося мислення багатьох філософів, які визначали духовний рух **гуманізму – сприйняття людини як вищої цінності**.

Прикладом може бути проголошення італійцем Піко делла Мірандолою (1463 – 1494) людини **винятковою істотою у світі**. Вона такою є завдяки притаманним лише їй особливостям: наявності свободи волі та безмежного вибору способу дій. Мірандола це доводив, стверджуючи, що бог створив людину навмисне в останній день творення світу для того, **щоб поставити її в центрі світобудови та не закріпити в діях**.

На основі ідей свободи волі та свободи творчості людини висловив своєрідні думки про людське життя і Ніколо Макіавелі (1469 – 1527). Він пояснював, що визначена зовні (богом) доля суспільного буття (фатум) ніколи не здолає до кінця свободи людської волі. Править же **суспільним життям**

людський інтерес, який спрямовує розвиток суспільства. Тому в політичних рішеннях слід керуватись вищими інтересами – **інтересами держави**, навіть якщо шляхи їх реалізації розходяться із загальною мораллю та метою окремих людей.

З кінця XV ст. центр Відродження перемістився з Італії на європейську Північ – до Голландії, Німеччини, Англії, Франції й інших країн. **Пізнє (або північне)** Відродження також багате на своєрідні філософські вчення.

Так, голландець Еразм Роттердамський (1469 – 1536) намагався поєднати християнську філософію зі старогрецькими поглядами на світ і людину. Він **заперечував релігійне тлумачення про “зіпсованість” первородним гріхом людської природи**, відзначаючи, що у Святому писемі людина показана гуманною, активною, покликаною до самоствердження в житті. Протилежна думка навмисне сформована схоластиком і є псевдомудрістю. Насправді лише початок і кінець існування всього сущого знаходяться в руках божих. Проте власне життя визначається кожним індивідом. Такий двоїстий підхід дістав назву **деїзму**.

Ще далі у своїх міркуваннях пішов італійський учений, філософ Джордано Бруно (1548 – 1600), який чітко обґрунтував ідею **пантеїзму** (з грец. пан – “усе”, теос – “бог”).

У вченні Д. Бруно природа є не божественним проявом, а ні від чого незалежним середовищем, здатним до самоформування і саморегулювання. А отже, **природа і є богом**. Це був відкритий виклик церкві, адже тим самим Д. Бруно взагалі заперечував необхідність бога. За це вільнодумця було жорстко покарано інквізицією.

Завершеності гуманізм епохи Відродження досяг у творчості французького мислителя Мішеля Монтеня (1533 – 1592). Він виявив великий інтерес до культурної спадщини античності, узагальнив досягнення середньовічної схоластики, переосмислив гуманістичні ідеї раннього Відродження. Нове бачення гуманістичних тенденцій М. Монтень виклав у своїй праці “Спроби”. Тут він **чітко виокремив людину з природного світу, наголосивши, що її унікальність полягає у внутрішній духовній визначеності, здатності до суб’єктивного виміру світу**. Природа – лише об’єкт пізнання й умова життя людства.

Так гуманістичні здогади про творчу й активну сутність людини поступово переросли в бачення її як **суб’єктивної сили власного розвитку**. Це був ґрунт для нового розуміння світу.

3. Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу

У Новий час (кінець XVII – XVIII ст.) замість віри запанував розум. Характерним став високий рівень наукових знань.

Емпіризм сформувався у зв’язку з бурхливим розвитком природознавства. Багато філософів Нового часу досягли значних успіхів у математиці, фізиці, механіці тощо. Розквіт цих наук спричинився до того, що в основу пізнання світу було покладено **досвід** (з грец. – емпірію). Емпіричні, тобто досвідні, знання тривалий час уважалися найбільш достовірними та повними. Але

справедливо буде зазначити, що водночас у процесі пізнання не применшувалося значення процесу мислення.

Епоха емпіризму – це епоха творчості, насамперед, *англійських філософів*. Її започаткував визначний учений, філософ, державний діяч Френсіс Бекон (1561 – 1626). Він переконував у безмежній могутності людини, озброєної досягненнями науково-технічного прогресу.

Вислів Ф. Бекона “**знання – сила**” став крилатим. Силу знань він убачав у їх систематизації та інтеграції. Найкращим дослідницьким *методом* (з грец. «способом») Ф. Бекон уважав *індукцію* (з латини «наведення»), коли цілеспрямовано і поступово збираються й порівнюються результати спостережень, експериментів та досвіду для подальшого узагальнення знань. До речі, так будується навчальний процес: думка учня має рухатися від простого до складного, від зрозумілого в частинах до розуміння цілого тощо.

Пізніше з позиції емпіризму Ісаак Ньютон (1643 – 1727), визначний теолог, творець класичної механіки, математик, розширив поняття про наукові методи та створив основи *механістичної, розбудованої за законами механіки, картини світу*, що сприяло розповсюдженню *механістичного світогляду*. Цей підхід пояснює *світ* як раз і назавжди скомпоновану систему тісно й чітко взаємодіючих частин і деталей, відзначається пасивне місце людини в ньому.

Більш активно вбачав людину Томас Гоббс (1588 – 1679). Він уважав, що нею рухає *егоїзм* – жадоба до благ, кар’єри, наживи тощо. Егоїзм людей може спричинити «*війну всіх проти всіх*». Для приборкання егоїзму люди створили *державу* як результат *суспільного договору* про спільне життя.

Ще ґрунтовніше пояснював людське буття, спираючись на ідеї емпіризму, Джон Локк (1632 – 1704). Його думки щодо кращого *суспільного устрою* збігаються з ідеєю суспільного договору Т. Гоббса, але її обґрунтування дещо інше. Це відображено у *філософії держави*, якій Д. Локк присвятив спеціальну працю – “Два трактати про державне правління”.

У філософії держави Д. Локк навчає:

- 1) у природному стані всі люди рівні, всі мають однакові права;
- 2) природне право забороняє завдавати шкоди життю і свободі іншої особи, її власності тощо;
- 3) природний стан людей – стан миру. Але дехто почав цим нехтувати;
- 4) для справедливого життя люди складають суспільний договір про державну владу, що забезпечує загальний порядок;
- 5) держава має бути розділена на законодавчу, виконавчу і судову влади. Це запобігає абсолютизму правління;
- 5) якщо влада діє всупереч інтересам суспільства, то народ має право усунути її революційним шляхом;
- 6) проблеми релігійної віри мають вирішувати самі віруючі;
- 7) приватна власність має природну основу. Якщо вона здобута законно (працею, дісталася як спадщина чи дарунок), то вона не суперечить справедливості.

Отже, ще в кінці XVIII ст. філософи виводили головні принципи справедливого суспільного устрою, який забезпечує демократичне життя людей, що й нині є дуже актуальним.

Філософський раціоналізм у Новий час (з латини ratio – розум), як й емпіризм, започаткували й обґрунтували визначні вчені-природознавці, які були також видатними філософами. Серед них гідне місце посідає французький мислитель Рене Декарт (1596 – 1650). Його вчення дістало назву картезіанства.

В європейську філософію він уніс ідею *скепсису* (з грец. “розслідування”). Р. Декарт узяв під сумнів, насамперед, безмежні можливості *суб’єкта* пізнання (того, хто пізнає), указуючи на *недосконалість* органів чуття, а отже, і на обмеженість пізнавальних можливостей людей.

У творі «Міркування про метод», зіставляючи (емпіричне) почуття і раціональне (розумне) в пізнанні, Р. Декарт віддавав перевагу *раціональному*. Він робив це як *дуаліст*, бо був переконаний, що бог створив дві самостійні субстанції: *матерію* і *розум*. Розум значно досконаліший у світорозумінні, ніж матеріальні органи чуття. Адже він здатний осмислювати світ, *безпосередньо його сприймаючи*, та діяти *інтуїтивно*, *оскільки інтуїція є вихідним положенням дедуктивного методу*. Дедукція (з латини “виведення”) подає самоочевидні результати. Як доказ Р. Декарт робить висновок: *“Я мислю – отже, існую”*. Оскільки в даному випадку непотрібно жодних емпіричних доведень, то Р. Декарт процес самопізнання вважав *першим принципом своєї філософії*. Пізнаючи себе, стверджує він, людина пізнає весь світ.

Дещо по-іншому звучить раціоналізм Бенедикта Спінози, що викладав свої думки *геометричним методом*, насичуючи свої твори теоремами, доведеннями, коментаріями тощо. Цим обґрунтовувалася можливість не тільки в математиці, а й у філософії *виведення з вищих принципів решти положень нижчого рівня*, що є методом *дедукції*.

Б. Спіноза рішуче відділяв філософію від богослов’я, вважаючи, що *свобода філософування є природним правом людини*. Це право (свободу совісті) має захищати держава. Коли думки, погляди людей, які вони вважають істинними, переслідуються і караються, тоді громадяни починають ненавидіти закони та шкодити владі, навчав філософ.

У цілому емпіризм і раціоналізм Нового часу започаткували сучасні форми і методи мислення.